

İslâm Dünyasında
MODERNLEŞME
VE TOPLUMBİLİM

-Türkiye ve Mısır Örneği-

RECEP ŞENTÜRK

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2018

Sertifika no: 17313

İZ YAYINCILIK: 162
inceleme araştırma dizisi: 34
ISBN: 978-975-355-148-9
5. baskı, İstanbul, 2018

Litros Yolu, Fatih Sanayi Sitesi 12/280, Topkapı-İstanbul

telefon: (212) 5207210 • faks: (212) 5115791

www.iz.com.tr • bilgi@iz.com.tr

kapak: Hamdi Akyol

Basıldığı yer: Alemdar Ofset Matbaacılık Davutpaşa Caddesi
Besler İş Merkezi No: 20/29 Topkapı/İstanbul (Sertifika no: 22953)

İslâm Dünyasında
MODERNLEŞME
VE TOPLUMBİLİM

-Türkiye ve Mısır Örneği-

RECEP ŞENTÜRK

RECEP ŐENTÖRK; 1964 ankırı doğumlu. Lisans eğitimini Marmara Őniversitesi İlahiyat Fakóltesi'nde (1986) tamamladıktan sonra, İstanbul Őniversitesi Edebiyat Fakóltesi Sosyoloji bölümünde master yaptı (1988) ve aynı bölümde asistan olarak çalıştı (1988-1989). Doktorasını Amerika'da Columbia Őniversitesi, Sosyoloji bölümünde tamamladı (1998). Atlanta'da Emory Őniversitesi Hukuk Fakóltesi'nde misafir araştırmacı olarak insan hakları konusunda çalışmalar yaptı (2002-2003). 2005 yılında British Academy'nin davetlisi olarak Oxford Brookes Őniversitesi Sosyal Bilimler ve Hukuk Fakóltesi'nde insan hakları konusundaki çalışmalarını yürüttü ve aynı konuda İngiltere'nin çeşitli üniversitelerinde konferanslar verdi. Halen İbn Haldun Őniversitesi rektörü olarak görev yapmaktadır.

Eserleri: *Malcolm X* (İstanbul 2006), *Malcolm X: es-Sıra az-Zâtiyye* (Arapça) (Őam, 2006), *Narrative Social Structure: Hadith Transmission Network 610-1505* (California: Stanford U.P. 2005) Bu eserin Türkçesi: *Toplumsal Hafıza: Hadis Rivayet Ağı 610-1505* (2004), *Yeni Din Sosyolojileri* (2004), *Modernleşme ve Toplumbilim* (1996), *İnsan Hakları ve İslâm* (2007), *Türk Düşüncesinin Sosyolojisi* (2008), *Açık Medeniyet* (2010).

İçindekiler

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	11
ÖNSÖZ	15

BİRİNCİ BÖLÜM TEORİK ÇERÇEVE:

Toplum Problemleri Karşısında İki Farklı Tavır Alış: Sosyal Bilimler ve Fıkıh Karşılaştırması

Sunuş	31
Giriş: Metot Sorunu	33
1. Toplum Problemleri Karşısında Toplum	43
2. Toplumların Toplum Problemleri Karşısında Tavır Alışları	50
A. SOSYAL BİLİMLER: Batı Toplumlarının Toplum Problemleri Karşısında Tavır Alış	53
1. Batı Medeniyetinin Toplumsal Bilim Şekli (Formu) Olarak Sosyal Bilimler	53
a. Batı-toplumsal bilim atlası ve sosyal bilimler	55
b. Sosyal teori: yapısı, değişkenliği ve sosyal bilimlerle ilişkisi	58
c. Sosyal bilimlerin tarihi değişimi (change)	64
d. Sosyal bilimlerin değişkenliği (variety)	65
2. Sosyal Bilimlerin Toplum Problemlerini Açıklayışı	67
a. Batı toplumlarının açıklanışı	67
b. Batı-dışı toplumların açıklanışı	68
3. Sosyal Bilimlerin Toplumu Düzenleyişi	69
a. Toplum-içi ilişkilerin düzenlenişi	72
b. Toplumlar-arası ilişkilerin düzenlenişi	72
B. FIKIH: İslâm Toplumlarının Toplum Problemleri Karşısında Tavır Alışları	73
1. İslâm Medeniyetinin Toplumsal Bilim Şekli Olarak Fıkıh	73
a. İslâm-toplumsal bilim atlası ve fıkıh ilmi	75
b. Fıkıh-ı Ekber: yapısı, değişkenliği ve fıkıh ilmiyle ilişkisi	84
c. Usûl-i fıkıh (fıkıhın kökleri) ilmi	90
d. Fıkıh ilminin tarih boyunca değişimi	93
e. Fıkıh ilminin değişkenliği	95
2. Fıkıhın Toplumu Açıklayışı	96
a. Fıkıhın İslâm toplumunu açıklayışı	99

b. Fıkhın İslâm-dışı toplumları açıklayışı	100
3. Fıkhın Toplumunu Düzenleyişi	101
a. İslâm toplumunun iç ilişkilerinin düzenlenişi	103
b. İslâm-dışı toplumlarla ilişkilerin düzenlenişi	105
3. Toplum Problemleri Karşısında İki Farklı Tavrı Alış Olarak	
Sosyal Bilimler ve Fıkıh Karşılaştırması	106
A. BİRER BİLİM OLARAK SOSYAL BİLİMLER VE FIKIH	108
1. Paradigmatik Ayrım: Ontoloji, Epistemoloji	
ve Metodoloji Farklaşması	109
2. Bilimin Kendi İçinde Örgütlenişi	114
3. İlgili-Yoğun Alan Farklaşması	117
B. TOPLUM-BİLİM İLİŞKİSİ AÇISINDAN FIKIH VE SOSYAL BİLİMLER	118
1. Toplum Hayatıyla İlişkide Farklaşma:	
Belirlenme ve Belirleyicilik	120
2. Bilimsellik/Geçerlilik Kazanma Şekilleri	122
3. Değişme ve Süreklilik: Değişmede Süreklilik,	
Süreklilikte Değişmeme	124
Sonuç	126

İKİNCİ BÖLÜM:
İSLÂM DÜNYASINDA
TOPLUMBİLİM ÇALIŞMALARI:
Türkiye ve Mısır Örneği

Türkiye Örneği: Sunuş	131
Bir İçtimaiyat Devrimi: Batılılaşma Sürecimiz İçinde	
Fıkıhtan Sosyal Bilimlere Geçiş	132
Bilim Tarihi Araştırmaları ve Osmanlı ve Türk Toplumunda	
Toplum Bilimleri	132
1. Osmanlı Toplumunda “Toplum Bilimi”: “İlm-i Fıkıh”	136
2. Batılılaşan Osmanlı Toplumunu ve Fıkıh İlmi	143
A. ZİYA GÖKALP VE “İÇTİMAİ USÛL-İ FIKIH”: Bir Fıkıh ve Sosyal	
Bilimler Sentezi Denemesi	147
B. M. ŞERAFEDDİN (YALTKAYA) VE “İÇTİMAİ İLM-İ KELAM:	
Sosyal Bilim ve Kelam Sentezi Denemesi	149
C. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI: “İçtimai Usûl-i Fıkıh Gerek Var mı?”	151
D. SAİD HALİM PAŞA: “İçtimai Metot” ve	
“Fıkıh ve İçtimaiyat” Karşılaştırması	152
3. Modern Türk Toplumunda Toplum Bilimi:	
Batılı Sosyal Bilimlerin Aktarılması	155
Sonuç: Bir “Sosyal Bilimsel Devrim”i İncelemenin Zorlukları	159

Türkiye’de Sosyoloji: Yeni Bir Kimlik Arayışının Hikayesi	160
A. TARİHİ ARKAPLAN	160
B. TÜRKİYE’DE SOSYOLOJİNİN GELİŞİMİ	166
Birinci Merhale: 1923-1938	167
İkinci Merhale: 1938-1950	169
Üçüncü Merhale: 1950-1960	171
Dördüncü Merhale: 1960-1980	172
C. GÜNÜMÜZDEKİ DURUM: 1980 Sonrası	173
D. YENİ BİR MERHALENİN EŞİĞİNDE TÜRK SOSYOLOJİSİ	174
Mısır Örneği: Sunuş	177
Giriş	181
1. Bir Parça Tarih: Toplumsal ve Fikrî Arkaplan	189
1. “Mısır Medeniyeti”nden “Gelişmekte Olan Mısır”a	189
a. Firavunlar Mısır’ı	189
b. Helenistik Mısır (M.Ö. 332-M.Ö. 30)	192
c. Roma Mısır’ı (M.Ö. 30-M.S. 395)	192
d. Bizans Mısır’ı (395-642)	193
e. İslâm Fethi ve Mısır’ın Araplaşp İslâmlaşması	194
f. Mısır’da Türkler ve Doğu-Batı Çatışması	196
g. Mehmed Ali Paşa Hanedanı: Modern Mısır’ın Doğuşu ve Batılılaşma	198
h. Çağdaş Mısır: Monarşi, Sosyalizm ve Cumhuriyet	201
2. İki Kültürün Karşılaşması ya da Uyanış Dönemi (1898-1908)	206
a. Karşılaşma ve Sorunun Doğuşu	207
b. Batı Kültürünün Mısır’a Aktarılması: Mehmed Ali Paşa ve Rıfâa Tahtâvî	209
c. Yol Ayrımı: İslâmlık ve Batıcılığın Doğuşu	212
d. İslâmlık ya da İslah (Reform) Akımı	214
e. Batıcılık Akımı	218
2. Mısır’da Batı Sosyolojisi: Beklentiler Dönemi (1908-1980)	221
1. Batı Sosyolojisinin Mısır’a Girişi (1908-1952)	223
2. Sosyolojinin Gelişmesi ve Kurumlaşması (1952-1967)	236
3. Sosyolojide Yaşanan Kriz ve Muhasebe (1967-1980)	240
3. Mısır’da Sosyolojinin Bugünü ve Geleceği: Alternatif Çözüm Arayışları Dönemi (1980’den Günümüze)	248
1. Arap Sosyolojisine Doğru	250
2. İslâm Sosyolojisine Doğru	254
3. Yeni Sosyolojiye Doğru	259
Sonuç	265
EK 1: Arap Ülkelerinde Sosyal Bilimler Problematiği/ Prof. Dr. Ahmet Halife	273
EK 2: Batılı Sosyal Bilimler: Yetersiz ve Karşıt/Adil Hüseyin	276

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

METİNLER:

Sosyoloji ve Fıkıh Tartışmalarında
Taraflar ve Görüşler

Sunuş	283
1. İctimai Usûl-i Fıkıh Savunucuları	284
ZİYA GÖKALP: Fıkıh ve İctimaiyat	284
ZİYA GÖKALP: İctimai Usûl-i Fıkıh	288
HALİM SABİT: İctimai Usûl-i Fıkıh	292
MUSTAFA ŞEREF: İctimai Usûl-i Fıkıh Nasıl Teessüs Eder?	297
ZİYA GÖKALP: Hüsün ve Kubuh	301
ZİYA GÖKALP: Örf Nedir?	303
HALİM SABİT: Örf-Maruf	309
HALİM SABİT: Örf Maruf	312
2. İctimai İlm-i Kalam Tezi	320
ŞERAFEDDİN YALTKAYA: İctimai İlm-i Kalam	320
3. İctimai Usûl-i Fıkıh Gerek Var mı?	324
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI EFENDİ: Fıkıh ve Fetava	324
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI EFENDİ: Örfün Nazar-ı Şer'î'deki Mevkii	334
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI EFENDİ: Amel-i Ehl-i Medine	345
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI EFENDİ: İcma, Kıyas ve İstihsanın Esasları	356
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI EFENDİ: Fıkıh-ı Zahiri	366
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI EFENDİ: İctihadın Bâis-i Tevellüdü	381
İZMİRLİ İSMAİL HAKKI EFENDİ: İctimai Usûl-i Fıkıh İhtiyaç Var mı?	396
4. İslâm'da Teşkilat-ı Siyasiyye/SAİD HALİM PAŞA	411
Bibliyografya	449
İndeks	479

*Merhum Şehid
Said Halim Paşa'ya*

İkinci Baskıya Önsöz

Modernleşme ve Toplumbilim isimli kitabımızın ikinci baskısı yapılırken, birinci baskıdan bu yana geçen zamanı hesaba katarak, toplumca yaşadığımız medeniyetsel dönüşüm ve toplumbilim ilişkisine kısaca yeniden bakmakta yarar görüyorum.

Her medeniyet kendine has bir şekilde insan davranışını anlamlandırır, toplum problemlerini açıklar ve çözer. Bu temel bakış açısından her medeniyetin bir “toplumsal bilim”i vardır. Farklı medeniyetlere ait toplumsal bilimler, konu, sosyal fonksiyon ve kavramsal yapı açısından birbirine benzer. Ancak, toplumsal bilimin içeriği ve yaklaşımı medeniyetten medeniyete farklılık gösterir. Medeniyetsel kimlik değiştirme çabasına giren toplumlar, terk ettikleri medeniyetin toplumsal bilimini bırakıp, onun yerine yeni benimstedikleri medeniyetin toplumsal bilimini almaya çalışırlar.

Nitekim, İbn Haldun’a göre ilim, medeniyetin ‘zatî araz’larından ve bu yüzden medeniyetteki değişimlere bağlı olarak ilimdeki değişimleri incelemek umran ilminin konusudur. *Modernleşme ve Toplumbilim* İbn Haldun’un bu yaklaşımının İslâm medeniyetinin son iki yüzyıllık tarihine uygulanması olarak görülebilir.

Bu bakış açısından, fıkıh İslâm medeniyetinin, sosyal bilimler de Batı medeniyetinin toplumsal bilimidir çünkü insanın toplumsal davranışı İslâm medeniyetinde fıkıhın, Batı medeniyetinde sosyal bilimlerin konusudur. Toplum problemleri İslâm toplumunda fıkıhla, Batı toplumlarında sosyal bilimlerle çözülür. Bu iki bilimsel gelenek arasında pre-modern dönemde herhangi bir etkileşim

olup olmadığına dair henüz bilgi sahibi değiliz. Ancak, 19. asırdan bu yana fıkıh ve sosyal bilimler arasında İslâm coğrafyasında yoğun bir mücadele ve karşılıklı etkileşim yaşanmaktadır. Batı kaynaklı sosyal bilim, fıkıhın sahip olduğu alanı fethederek, geleneksel olarak fıkıhtan beklenen fonksiyonları üstlenmeye çalışmaktadır. Fıkıh ise kendi kendini yenileyerek (tecdid) varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Son dönem İslâm ve Türk sosyal düşünce tarihi bu çatışmanın veya etkileşimin tarihidir.

Modernleşme sürecinde, fıkıh ve sosyal bilimler ilişkisi iki döneme ayrılabilir. *Birinci dönem*: Tanzimat'tan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen bu dönemde fıkıh ve sosyal bilimler sentez edilmeye çalışılmıştır çünkü bu tarihlerde Osmanlı devletinin resmi kurtuluş projesi, İslâm ve Batı medeniyetlerini sentez çabasında yatıyordu. *İkinci dönem*: Cumhuriyet'le beraber, resmi kurtuluş projesi olarak ilan edilen İslâm medeniyetinden Batı medeniyetine geçiş çabasının bir parçası olarak, Türkiye'de fıkıh ilmi yerine sosyal bilimler ikame edilmeye çalışılmıştır.

İslâm ve Osmanlı düşüncesi ve söylemi çok katmanlı bir yapıya sahipti. Taşköprüzade'nin *Mevzuâtü'l-ülûm* adlı eserinde ortaya koyduğu gibi Osmanlı bilgisi birbiriyle ayrılmaz bir şekilde bağlı olan iki koldan ilerliyordu: *ilim ve marifet*. Çok katmanlı bir varlık (meratibu'l-vücut) anlayışına sahip olan Osmanlı, buna paralel olarak çok katmanlı bilgi (meratibu'l-ulum), çok katmanlı yöntem (meratibu'l-usûl), çok katmanlı anlam (meratibu'l-meâni) ve çok katmanlı gerçeklik (meratibu'l-hakâik) anlayışına sahipti. Çok katmanlı düşünce sisteminin toplumsal hayata yansımaları, farklı söylem gruplarının birlikte yaşamasını mümkün kılıyordu. Fıkıh ilminin "amel" veya insan davranışı anlayışında bu çok katmanlılık bariz bir şekilde görülür. Fıkıha göre amel zahir ve batın olmak üzere iki katmana sahiptir. Amelin zahir katmanı gözlemlenilebilir, batın katmanı yorumla anlaşılır. Zahir ilmin, batın marifetin veya irfanın alanıdır. İlmi, ulema temsil eder; marifeti sufiler temsil eder. Ulemanın kurumsal temeli medresedir, sufilerin kurumsal temeli tekkedir.

Batı'dan etkilenme veya modernleşme döneminde yeni bir sınıf daha ortaya çıkar: münevverler veya aydınlar. Aydın sınıfı ideolojiyi temsil eder ve en önemli kurumsal temeli modern basın ve

yayın organlarıdır. Seküler üniversitenin kurulmasıyla beraber bir başka sınıf daha ortaya çıkar: akademisyen veya “bilim adamı”. Bu yeni sınıf seküler bilimi temsil eder ve kurumsal temelleri laik üniversitelerdir. Sekülerleşme projesinin bir parçası olarak, seküler aydın ve akademisyenlerin, alim ve sufilerin; ideoloji ve bilimin ise marifet ve ilmin yerini alması amaçlanır. İlim ve marifet resmen terk edilir ve onları temsil eden ulema ve sufilerin kurumsal temeli olan medrese ve tekke bu maksatla kapatılır.

Ancak gelişmeler planlandığı gibi olmaz. Aydınlar ve akademisyenler ile alimler ve sufiler arasında yaşanan gerilimde bir taraf ortadan kalkmaz, planlananın tam tersine dört gelenek de birlikte var olmaya başlar: ilim, irfan, ideoloji ve bilim. Kısaca, hafıza zinciri kopmamış, mutasyona uğrayarak devam etmiştir.

Fıkıh geleneği kendini yenileyerek yaşamayı başarmıştır. Cumhuriyet döneminde Elmalılı Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen ve Hayreddin Karaman ve benzeri birçok alim fıkıha farklı şekillerde kayda değer katkılar yapmışlardır. Halkın büyük çoğunluğunun sosyal ilişkilerinde ve davranışlarında problem çözme ve düzenleme aracı fıkıh olmaya devam etmektedir. Akademisyenlerden bir kısmı, özellikle ilahiyat hocaları, ulemanın sona ermesinden doğan boşluğu doldurmaya çalışarak benzer roller oynamaktadırlar. Hatta batılılaşma ve sekülerleşmeye öncülük yapması beklenen aydınların bir kısmı farklı versiyonlara sahip bir İslâm ideolojisi üretmişlerdir. Benzer şekilde marifet hem akademisyenler hem de aydınlar arasında temsilciler bulmuştur.

Her zaman akılda tutmamız gereken husus toplum ve kültürün değişken, çatışma ve gerilimlerle dolu özelliğidir. Toplumumuz gibi kültürümüz de çatışma süreçleri içinde değişime uğramıştır. Bugünkü ilim ve marifet ile Osmanlı'nın klasik ve son dönemindeki aynı değildir. Ulemanın görüş birliği ile kabul ettiği gibi, meseleler ve hükümler (mesâil ve ahkam) zamanın değişmesi ile değişmiştir. Bu gerekli, zorunlu ve kaçınılmaz bir durumdur. Ancak devam eden öge, usûl-i fıkihta tecessüm eden düşünce ve yaklaşım yöntemidir. İlim ve marifete kimliğini kazandıran “usûl”dür. Bu nedenle günümüzde, yeni meselelere usûl-i fıkih ilkeleriyle yaklaşım onlar hakkında yeni ahkam üretenleri İslâm ilim ve düşünce geleneğinin takipçileri olarak görmelidir. Ancak

usûl-i fıkıhı terk edenler, isterse doğrudan Kur'ân veya hadise yönelinler, oturmuş bir usûl takip etmediklerinden dolayı, İslâmî ilim ve düşünce geleneğinden kopmuşlardır.

Bu bir karmaşa mıdır? Evet, ama yaratıcı bir karmaşa!

Toplumsal düşüncede bu yaratıcı süreç Osmanlı'nın son döneminde, "İçtimai Usûl-i Fıkıh" tezini savunan Ziya Gökalp, "Yeni Usûl-i Fıkıh" tezini savunan İzmirli İsmail Hakkı ve Said Halim Paşa arasında yaşanan teorik ve metodolojik tartışmada en yüksek seviyesine çıkmıştır. Ancak, Osmanlı devletinin çökmesiyle birlikte bu tartışma aniden sona ermiş ve hafıza zinciri adeta bir anda kopmuştur. Elinizdeki kitabın aydınlar ve akademisyenler arasında beklenmeyen bir ilgi ve teveccühe sahip olması bu probleme ışık tutmasında görülebilir. Ancak, mevcut kuşak, İslâm fıkıhı ve Batı sosyal bilimi arasında nasıl bir ilişki kurulacağına dair bir asır önce yürütülen bu tartışmayı benzer bir seviyede sürdürecektir veya daha ileriye götürecektir donanım ve çabaya henüz sahip görünmemektedir. Kitabın ilk baskısının yapıldığı günden beri, fıkıh ve sosyal bilim ilişkisi konusunda yaşanan bu tartışmaya bir katkı yapılmamıştır.

Tam tersine, Osmanlı'nın son dönemindeki tutarlı *sentez* veya *tercih* arayışı yerine, birçok aydınımız farkında olmadan fıkıh ve sosyal bilim kavram, kuram ve yöntemlerini hiçbir tutarlılık kaygısı taşımadan rasgele bir arada kullanmaktadır. Dolayısıyla, fıkıh ve sosyal bilim söylemleri karışmakta, teori gibi içtihatlar, içtihat gibi teoriler söylemimizi doldurmaya devam etmektedir.

Netice olarak, medeniyetsel ilişkiler ve dönüşüm sürecinde fıkıh ve sosyal bilim ilişkisi problemi henüz tam olarak aydınlığa kavuşmamış olarak yeni katkıları beklemektedir.

Recep Şentürk

Çengelköy

21 Mart 2006